

**ГЕОРГИ Н. НИКОЛОВ. ЦЕНТРАЛІЗМ І РЕГІОНАЛІЗМ
В РАННОСРЕДНЕВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ**

(края на VII–началото на XI в.)

Софія: Академично издателство “Марин Дринов”, 2005. 232 с.

Нещодавно болгарська історична медієвістика поповнилася новою і, як нам видається, дуже цікавою монографією Георгія Н. Ніколова, присвяченою ранньосередньовічній Болгарії. Так зване Перше Болгарське царство (681–1018) є одним із найменш вивчених і надзвичайно суперечливих періодів в історії Болгарії, що пояснюється, головним чином, обмеженістю джерельної бази. З огляду на цю прикру об'єктивну реальність, автор рецензованої праці не ставив перед собою завдання дати цілісний огляд усіх подій, що відбувались в означену епоху. Натомість, він зосередив зусилля на максимальному виявленні, систематизації та аналізі наявних джерел. Ретельно студіюючи їх, він намагався віднайти нові факти і співставити їх з уже наявними відомостями. Завдяки цьому, Г. Ніколов вніс певну ясність у деякі заплутані раніше питання, у тому числі ті, що стосуються послідовності зміни перших правителів новоутвореної Болгарської держави.

У своїй роботі Г. Ніколов обрав нетрадиційний шлях, про що свідчить уже сама назва монографії та її структура. Праця складається з короткого вступу, ґрунтовних нарисів, що містять огляд джерел та історіографію питання, та двох стрижневих розділів – перший охоплює період розвитку болгарської держави від її заснування і до падіння Преславського царства (971), другий присвячений Самуїловій державі. Хоча розділи розташовані за хронологічним принципом, проте смислові акценти у їхніх назвах (“Від плеємінної відрубності до централізму”, “Політична децентралізація і партикуляризм”) віддзеркалюють суттєві відмінності між цими двома періодами у розвитку Першої Болгарської держави. Що ж стосується параграфів, то вони побудовані виключно за тематичною ознакою. По суті, це самостійні нариси.

Автор монографії спрямував свої зусилля, насамперед, на вивчення двох протилежних тенденцій – централізму і регіоналізму – у державно-політичному житті ранньосередньовічній Болгарії. Перша з них стала домінуючою наприкінці VIII ст., після вступу на трон хана Крума. Наполегливо проводячи лінію на подолання плеємінної окремішності болгар і слов'ян, він домігся політичної консолідації країни. Свого апогею централізм досягнув у другій половині IX–першій половині X ст., тобто за часів правління князя Бориса і царів Сімеона та частково Петира I.

З середини X ст. спостерігається зворотна тенденція – поступове послаблення централізму у державному управлінні Болгарією, що, зрештою, призвело до посилення регіоналізму і партикуляризму. В результаті це настільки ослабило країну, що 971 р. Візантія легко підкорила собі Преславське царство, а 1018 р. перестала існувати і Самуїлова держава.

На тлі розвитку цих двох тенденцій – централізму та регіоналізму – Г. Ніколов розглядає вузлові питання політичної історії Першої Болгарської держави. Передусім, він розкриває процес запровадження ханом Крумом та його наступниками єдиного адміністративно-територіального устрою, за допомогою якого вдалося подолати етнічну та плеємінну окремішність болгар і слов'ян, що, зрештою, призвело до слов'янізації болгарського ханства.

Одним із надзвичайно важливих є питання державно-адміністративного устрою молодшої Болгарської держави. Сьогодні науковці майже одностайні у тому, що впродовж тривалого часу (приблизно одне-півтора століття) болгар і слов'яни жили відрубно, хоча й управлялись одним володарем – болгарським ханом. Проте заледве, чи є підстави стверджувати, як це робить автор монографії, що у VIII–першій половині IX ст. Болгарія була конфедерацією болгар і слов'ян (с.67). Бо якщо болгарський етнос насправді був монолітним етнополітичним утворенням, очолюваним ханом, то про слов'янські племена цього сказати не можна. Адже кожне з них становило окрему, як правило, родоплемінну або ж територіальну структуру – “словінію”, яка підпорядковувалася безпосередньо ханові, не маючи над собою єдиного слов'янського зверхника. Тому у даному випадку Болгарська держава може бути трактована, радше, як федерація болгар-уногондурів та численних слов'янських регіональних утворень – “словіній”.

На підставі широкого кола джерел Г.Ніколов з'ясує, що потрібно розуміти під терміном “словінія” (у його тексті “склавінія”). На думку автора, як у Візантії, так і в Болгарії “словініями” називали певну територію, зайняту окремими слов'янськими племенами (родами), які, попри самоврядність у внутрішньому житті, все ж підпорядковувалися візантійському імператорові або болгарському ханові (с.84). Проте в окремих випадках вожді “словіній”, особливо тих, що були розташовані у прикордонних районах, діяли всупереч волі своїх державних володарів, що було однією з причин болгарсько-візантійського військового суперництва.

Чи не першим у болгарській історіографії Г.Ніколов звернув увагу на те, що у болгар, як і в інших тюркських та й загалом східних народів, здавна існував інститут співволодарів. Це означає, що на чолі раних держав, окрім володаря, стояв і співволодар. Автор припускає, що така форма правління у Болгарії виникла у VIII ст., тобто у період посилення та урізноманітнення функцій державного апарату. Про наявність у Болгарському ханстві співволодаря свідчить те, що окрім хана, який зосереджував у своїх руках найвищу владу, передусім політичну і сакральну (в період язичництва), був і кавхан, який за дорученням хана командував військами та виконував інші відповідальні доручення, зокрема дипломатичні. Джерела свідчать, що в окремих випадках позиції кавхана були настільки міцними, що він ставав реальним співправителем, в результаті чого в країні виникало справжнє двовладдя (с.72). Іноді кавхан вивищувався над ханом – саме цим пояснюється певна плутанина у переліку болгарських володарів VIII ст., оскільки деякі візантійські хроністи помилково називали окремих співволодарів ханами (зокрема, йдеться про Кормесія, Пагана та інших).

Автор рецензованої книги акцентує увагу ще на одній важливій деталі політичного життя ранньосередньовічної Болгарії, а саме на наявності у ній, по суті, двох керівних центрів: один, постійний – це ханська резиденція у столиці Плісці, другий, мобільний – на місці перебування військового командувача (хана чи кавхана). Допоки був живим хан Аспарух, другий центр розташовувався у місцевості Онгил – на місці першого осідку його орди у пониззі Дунаю (с.77).

Надзвичайно цікавим, хоч і дещо спірним є нарис про болгарську аристократію (с.132–165). Безперечною заслугою автора є те, що він знайшов у візантійських джерелах багато цікавих відомостей про правлячу еліту часів Самуїлової держави і, проаналізувавши їх, відзначив схильність окремих провінційних правителів до сепаратизму. Шкода, що дослідник не розглянув ролі елітарного прошарку у політичному житті Болгарії попереднього періоду, а саме VIII–IX ст., що дало б змогу повніше з'ясувати причини появи відцентрових тенденцій у болгарському суспільстві пізнішого часу. Дивно

також, що автор оминув увагою боярський стан, частину якого теж можна віднести до аристократії.

Безперечною новизною відзначається аналіз Г.Ніколовим релігійної політики болгарських ханів до прийняття Болгарією християнства (864) – питання, якому досі жоден із дослідників не приділяв належної уваги, оскільки вважалось, що воно не відіграло помітної ролі у внутрішньополітичному житті країни. Однак, як з'ясувалося, високі державні посади у ті часи могли посідати лише особи, що сповідували тангризм – язичницьку релігію тюрко-болгар. Таким чином, релігійне віровизнання було символом приналежності до правлячого класу. В умовах двоетнічності послідовне дотримання цього принципу мало дуже негативні політичні наслідки – воно гальмувало зближення болгарської та слов'янської еліт, а отже, стояло на перешкоді консолідації суспільства і держави. З огляду на це, хан Крум, проводячи свої реформи, окрім усього іншого, вирішив нав'язати тангризм усім болгарським підданам, незалежно від їхньої етнічної приналежності, і в такий спосіб домогтися релігійної єдності країни (с.100). Але ці зусилля болгарського володаря підтримала лише частина слов'янської знаті, яка прагнула службової кар'єри. Що ж стосувалося основної маси слов'ян, то до них болгарська влада була цілком толерантною, тому вони могли надалі дотримуватися прадідівської язичницької віри.

Невдовзі після офіційного прийняття християнства проблема релігійних взаємин між двома етносами – болгарами і слов'янами – зникла, і почалося їх доволі швидко злиття в одну етнічну масу, гору в якій взяли численніші кількісно слов'яни. Християнізація Болгарії сприяла її політичній консолідації. Християнська ідея божественного походження влади закріпила за правителем країни необмежені повноваження. До цього немало спричинилась, зокрема, та обставина, що в Болгарії утвердилося християнство східного візантійського зразка з характерною для нього вищійшою світської влади над церковною.

Доволі детально у рецензованій монографії висвітлене питання про болгарське військо, яке за часів Крума і Сімеона налічувало приблизно 10–15 тис. осіб. Складалося воно, передусім, із болгар, слов'ян та аварів. Г.Ніколову вдалося віднайти у джерелах відомості про те, що разом з чоловіками воювала і якась кількість жінок (с.114). Окрім звичної холодної зброї, що була в розпорядженні болгар, їм вдалося захопити у візантійців мідні сифони, за допомогою яких у ході бою виплескувався “грецький вогонь” (прототип сучасних вогнететів) і яким болгарські вояки теж навчилися користуватися. Але це мало їм допомагало, бо наприкінці X ст. вони раз по раз програвали битви візантійцям.

Тривалий час болгарське військо було в основному кінним. Але в останній період існування Болгарської (Самуїлової) держави, у зв'язку з переважанням у Македонії та Средецькій області гірського рельєфу, війни з візантійцями набирали позиційного характеру, в результаті чого структура війська почала змінюватися. Дедалі у ньому зростала питома вага піхоти. Нерідко важливу роль у військових кампаніях відіграло народне ополчення. Як правило, воно використовувалося для оборони гірських перевалів.

Значну увагу Г.Ніколов приділив також характеристиці оборонних об'єктів – міських укріплень та військових фортець. Оскільки в результаті русько-візантійського конфлікту, який розгортався на теренах Болгарії у 868–870 рр., значну частину її військової потуги, в тому числі оборонних споруд, передусім у північно-східній частині країни, було знищено, 971 р. Преславське царство впало. Автор у своїй монографії обмежився розглядом стану військових об'єктів лише періоду існування Самуїлової держави (971–1018). Він, зокрема, наголосив на тому, що у зазначений час більшість міст і фортець,

що збереглися і були опорою болгарської влади у боротьбі проти візантійської агресії, зосереджувалися саме у південно-західній частині країни. Очевидно, в цьому і криється загадка того, що тут держава протрималася ще півстоліття після падіння Преславського царства.

Затяжний характер війни сприяв посиленню сепаратистських настроїв серед частини болгарської знаті, в тому числі серед воєначальників, частина яких почала добровільно здавати візантійцям фортеці, що полегшило Василю II Болгаровбивці підкорити решту Болгарії. Безперечна заслуга Г.Ніколова полягає в тому, що він систематизував усі наявні відомості про міста і фортеці Самуїлової держави, охарактеризував реальний стан кожного із об'єктів, місце його розташування, і, зрештою, звів усю зібрану інформацію у таблиці, тобто унаочнив її. Все це дозволяє повніше розкрити причини ще майже півстолітнього державного існування Болгарії.

Окрім перелічених, Г.Ніколов висвітлює і ряд інших цікавих питань, зокрема, що стосуються народного собору, престолонаслідування тощо. Усі вони значно глибше розкриті автором монографії, аніж його попередниками.

Щодо методів дослідження, застосованих у монографії, то поряд з іншими, найчастіше автор вдається до структурно-системного, який, з одного боку, дає можливість охопити історичну реальність як цілість, а з другого – розкрити функціонування її внутрішніх механізмів, що зумовлюють всебічне розуміння тих чи інших явищ, процесів тощо. Автор цікавий і тим, що він доволі часто застосовує ретроспективний підхід, завдяки чому має можливість проникнути у глибинні пласти минулого і віднайти передумови тих чи інших історичних подій, розкрити їх мотивацію.

Як загальний висновок – монографія Г.Ніколова є новим вагомим словом у болгарській медієвістиці. Завдяки наполегливим зусиллям її автора, значно розширилися горизонти визначення державно-політичного устрою Першого Болгарського царства.

Володимир ЧОРНИЙ